

**ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г.С.КОСТЮКА
АПН УКРАЇНИ**

КУЗЬМЕНКО Євгенія Миколаївна

УДК 159.923.2

**ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ Й ДО ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ,
ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ЕКОЛОГІЧНІ КАТАСТРОФИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г.С.Костюка АПН України, лабораторія екологічної психології

Науковий керівник доктор психологічних наук, професор
Швалб Юрій Михайлович,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри соціальної роботи

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Яковенко Сергій Іванович,
Київський юридичний інститут МВС України,
завідувач кафедри юридичної психології

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Панок Віталій Григорович,
Український науково-методичний центр
практичної психології і соціальної роботи
МОН України і АПН України, директор

Провідна установа: Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна МОН України,
кафедра загальної психології

Захист відбудеться “___” травня 2005 року об ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01. в Інституті психології імені Г.С.Костюка АПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України (01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2).

Автореферат розісланий _____ квітня 2005 року.

спеціалізованої вченої ради

Вчений секретар

БАЛЛ Г.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Вивчення особистості і корекція психологічних наслідків, що виникають у результаті негативних впливів стресогенних факторів, джерелом яких є різні травмуючі події (аварії, військові дії, насилля, катастрофи, в тому числі екологічні), належить до числа найбільш актуальних проблем на сучасному етапі розвитку людства. Екологічні катастрофи, викликані різними чинниками (аварія на Чорнобильській АЕС, промислові катастрофи, забруднення територій, стихійні лиха тощо), стали однією з ознак сьогодення і породили велику низку проблем, пов'язаних з психологічною реабілітацією постраждалих людей. На жаль, попри наявність розроблених певною мірою програм допомоги деяким категоріям постраждалих внаслідок екологічних катастроф, проблема порушень особистісних функцій, зокрема невідповідності існуючих моделей поведінки реальним зміненним умовам навколишнього середовища, досі залишається маловивченою. Це значно утруднює пошук найбільш ефективних і дієвих шляхів та умов для здійснення успішної адаптації особистості, окремих соціальних груп та цілих спільнот до навколишнього світу.

На сьогодні переважну кількість досліджень, які стосуються проблеми переживання особистістю екологічних катастроф, проведено на матеріалі наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Зокрема, це праці Ю.О.Александровського, В.І.Батова, М.П.Беро, О.М.Гарнець, М.Ю.Кісельова, Т.Кузьменко, Л.М.Кулагіної, В.О.Моляко, В.Г.Панка, В.С.Підкоритова, В.О.Скребця, Ю.М.Швалба, Л.М.Юр'євої, С.І.Яковенка. Проведені дослідження збагатили психологічну теорію та соціально-психологічну практику, однак вони не охоплюють усієї проблематики соціально-психологічних та особистісних змін, що виникають як наслідок катастрофічних подій, в тому числі й екологічних катастроф. Зокрема, поза увагою залишилося вивчення психологічних чинників змін образу та якості життя серед потерпілого населення.

Дисертаційне дослідження присвячується **проблемі** особистісних змін, що виникають у ставленні до себе й до цінностей власного життя в осіб, які проживають в умовах радіоекологічної катастрофи.

Актуальність і недостатня розробленість проблеми зумовили вибір **теми** дослідження “Особливості ставлення до себе й до життя людей, які пережили екологічні катастрофи”.

Зв'язок з науковими програмами, планами, проектами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у рамках комплексної проблеми лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України “Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя” (реєстраційний номер 0103U000816).

Об'єкт дослідження – зміни у способі життя особистості, що виникають під впливом екологічної катастрофи.

Предмет дослідження – особливості змін, що відбуваються у ставленні особистості до себе й до власних життєвих цінностей під впливом радіоекологічної катастрофи.

Мета дослідження – розробка моделей поведінки людей, що дають змогу долати деструктивний вплив факторів екологічної катастрофи на ставлення особистості до себе і до власного способу життя, та підвищення ефективності інформаційних складових психологічної профілактики неадекватних форм реагування населенням на зміну у способі життя.

Гіпотеза дослідження. Довготривалий характер екологічної катастрофи визначає об'єктивні зміни в якості життя людей, але зміни в структурі уявлень особистості щодо себе та цінностей свого життя можуть не узгоджуватися з об'єктивними змінами, що призводить до виникнення неадекватних моделей поведінки.

Завдання дослідження.

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до визначення особистісних та соціально-психологічних змін, детермінованих екологічною катастрофою.

2. Розробити модель дослідження способу життя як прояву ставлення людини до себе та до життя.

3. Вивчити особливості трансформації ставлення особистості до себе, до цінностей свого життя в осіб, які пережили екологічну катастрофу.

4. Провести порівняльний аналіз територіальних і гендерних відмінностей у трансформації ставлення особистості до себе й до цінностей свого життя серед населення екологічно забруднених та чистих територій.

5. Розробити програму інформаційної підтримки осіб, які переживають посттравматичний синдром, породжений екологічною катастрофою.

Теоретико-методологічною основою дослідження є діяльнісний підхід до психології особистості та способу життя (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, В.О.Ядов); теорія стресу та критичних ситуацій у життєдіяльності особистості (В.О.Бодров, Ф.Ю.Василюк, Л.Г.Дика, Л.О.Китаєв-Смик, Л.М.Кулагіна, Т.І.Пашукова, Г.Сельє); концепції психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи (В.О.Моляко, В.Г.Панок, В.О.Скребець, Ю.М.Швалб, С.І.Яковенко); основні положення концепції інтегральних індикаторів якості життя населення (С.А.Айвазян, В.М.Медков, А.А.Соградов).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс психологічних методів: теоретичний аналіз проблеми; методи проектування навчального змісту; методи збору первинної соціологічної інформації; метод анкетування; комплекс стандартизованих

психодіагностичних методик (методика діагностики самооцінки Ч.Д.Спілбергера-Ю.Л.Ханіна; адаптована методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж.Роттера; малюнковий проєктивний тест “Неіснуюча тварина”); статистичні методи обробки емпіричних даних.

Дослідження проводилося протягом 2001-2004 років у м. Чернігові та Чернігівській області. Загальний обсяг вибірки склав 280 осіб юнацького віку (студентів Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше досліджено віддалені наслідки аварії на ЧАЕС як екологічної катастрофи, яка визначає значні зміни у середовищі існування окремої людини та спільнот і потребує формування нових моделей поведінки та ставлення особистості до себе і умов існування; виявлено, що в умовах адаптації до несприятливого середовища у молоді складається переважно неадекватна оцінка умов існування та специфічна система ставлень до себе й цінностей життя; визначено, що одним з провідних чинників, що обумовлюють такі зміни, є невідповідність існуючої системи інформування населення про характер розгортання екологічної катастрофи, засоби подолання її наслідків та можливі ефективні моделі організації життєдіяльності у нових умовах буття.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що конкретизовано теоретичні уявлення щодо способу життя як соціальної та психологічної категорії; показано системний характер категорії “спосіб життя” і запропоновано його теоретичну модель, що включає чотири структурні компоненти: об'єктивні характеристики якості життя, суб'єктивну оцінку змін умов життя за певний відрізок часу, суспільні норми та традиції в організації життєдіяльності та ставлення особистості до власного “Я”; доведено наявність значущих особливостей у ставленні особистості до себе та до життя, які виражаються у специфічному феномені “парадоксальної неадекватності”; показано наявність гендерних та територіальних відмінностей у ставленні до себе та життя серед молоді, яка проживає на екологічно забруднених та чистих територіях.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що розроблено комплексну методику емпіричного визначення якості та способу життя спільнот в умовах екологічної катастрофи; розроблено та впроваджено програму інформаційної підтримки осіб, які виявляють особистісну дезадаптацію та неадекватність в оцінці умов життєдіяльності в зоні радіоекологічної катастрофи; отримані дані можуть використовуватися при викладанні навчального предмету “Екологічна психологія”.

Надійність та вірогідність результатів забезпечується методологічним обґрунтуванням вихідних положень, використанням системного підходу при організації дослідження, узгодженістю теоретичного аналізу проблеми з емпіричними підходами до її вивчення, застосуванням кількісного та якісного методів обробки та аналізу емпіричних даних.

Апробація роботи. Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України; на Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми екологічної психології” (Київ, 2003); на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість” (Київ, 2003); “Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві” (Київ, 2003); “Психологія – освіті та вихованню” (Чернігів, 2003); на міжвузівській науково-практичній конференції “Основні напрямки навчання, виховання та всебічного розвитку особистості молодшого школяра у світлі Державного стандарту початкової загальної освіти (проблеми, пошук, перспективи)” (Чернігів, 2002).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження відображено у 9 одноосібних публікаціях автора, 5 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (193 назви) та 4 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 188 сторінках. У роботі містяться 13 малюнків та 62 таблиці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено його об'єкт, предмет і мету; сформульовано гіпотезу і завдання; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи.

У розділі I **“Екологічні катастрофи та їх соціально-психологічні наслідки”** розглянуто загальні питання надзвичайних ситуацій як таких, що порушують нормальні умови життя і діяльності людей на об'єкті або території; визначено основні види та особливості надзвичайних ситуацій; окреслено структуру Чорнобильської аварії як надзвичайної ситуації та екологічної катастрофи; показано стресогенність екологічної катастрофи як чинник зміни образу життя в умовах необхідності адаптуватися до нового середовища існування. Сучасний період розвитку суспільства характеризується зростаючими суперечностями між людиною та навколишнім природним середовищем. У результаті економічного розвитку рівень антропогенного впливу на біосферу наблизився до критичного і загрожує незворотними наслідками для світової цивілізації в цілому.

Дані про надзвичайні події в Україні почали реєструватися з 1992 року. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 липня 1998 р. № 1099 “Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій” затверджено положення про класифікацію надзвичайних ситуацій (НС). Згідно з ним, загальними ознаками НС є: наявність або

загроза загибелі людей чи значне порушення умов їх життєдіяльності; заподіяння економічних збитків; істотне погіршення стану довкілля.

Окрім нормативних документів, існують авторські спроби вчених різних галузей науки (географів, психологів, екологів) створити власні універсальні класифікації катастрофічних подій. Зокрема, А.П.Голіков поділяє катастрофи залежно від сфери їх виникнення на природні (стихійні), техногенні, екологічні та космічні. Дещо іншу градацію пропонує О.Поклад, виділяючи катастрофи природні, техногенні, військові та історико-економічно-побутові. Наявні класифікації катастроф, на нашу думку, об'єднують дві суттєві ознаки: 1) всі різновиди лиходійних подій негативно впливають на навколишнє середовище та змінюють умови життєдіяльності людей; 2) реагування людини на будь-яку несприятливу подію залежить від можливості або неможливості повернення до звичного способу життя.

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції, за класифікацією МАГАТЕ, належить до глобальних екологічних катастроф, що викликають тотальне руйнування підвалин життєдіяльності населення не тільки “районів розташування” ядерного об'єкта, а й інших регіонів, та вимагають мобілізації ресурсів усього світового співтовариства для подолання їх наслідків. Численні експериментальні та теоретичні дослідження свідчать про важливість та неминущу (не зважаючи на 19-й рік поставарійного періоду) актуальність досліджень, пов'язаних з категоріями “катастрофа”, “надзвичайна ситуація”, “причини аварії”, “особливості ЧАК (Чорнобильської атомної катастрофи)”, “наслідки ЧАК”.

Чорнобильська аварія як екологічна катастрофа має як спільні ознаки з іншими видами катастроф, так і абсолютно своєрідні характеристики. Ю.М.Швалб виокремлює такі особливості Чорнобильської катастрофи: 1) катастрофа має чітко зафіксований початок, але не має окресленої стадії завершення; 2) радіаційне випромінювання, як основний екстремальний фактор, не має зовнішніх ознак, які людина могла б розпізнавати органами чуття; 3) безпосередньо радіаційне випромінювання є мультифакторним; 4) неможливо відокремити прямі та побічні негативні наслідки аварії.

В той же час, Чорнобильська катастрофа має всі ознаки надзвичайної ситуації; дослідники (Ю.О.Баранов, О.П.Мухін, В.С.Мухіна, М.М.Решетников, С.В.Чермянін), вказуючи на особливості реагування населення на природні та техногенні аварії, відмічають чимало поведінкових реакцій, що були характерні і для постраждалих від ЧАК.

Протягом майже 15 років після аварії провідною методологічною основою соціологічних, медичних та психологічних досліджень була стресогенна концепція. Дослідження, що проводилися Ю.О.Александровським, В.І.Лисенком, В.О.Скребцем, Л.М.Юр'євою, С.І.Яковенком, дозволяють відносити екологічні катастрофи в цілому, і Чорнобильську аварію зокрема, до сильних та стійких

стресогенних чинників. Але, окрім безумовно наявних (особливо в перші поставарійні роки) психічних травм та розладів внаслідок стресу, аварія на ЧАЕС призвела до суттєвих змін у звичному, сталому образі життя великої кількості людей.

Проведений аналіз досліджень наслідків Чорнобильської катастрофи показує, що наслідки ЧАК є мультифакторними, але з психологічної точки зору можна виокремити два провідних фактори: по-перше, це надзвичайний за силою та тривалістю стрес, який переживала й досі переживає величезна кількість людей (за різними даними від 3 до 5 мільйонів постраждалих); по-друге, це катастрофічні екологічні наслідки, які потребують значних змін у способах та формах організації життєдіяльності людей на забруднених територіях. З часом сила впливу стресогенного фактору деякою мірою знижується, а негативні екологічні наслідки, навпаки, мають тенденцію до зростання, що призводить до поступового усвідомлення необхідності внесення змін та коректив у сталий спосіб життя декількох поколінь населення, постраждалого від екологічного лиха. Діти й підлітки виявилися найбільш постраждалими категоріями населення, бо вони стали жертвою як первинних (радіоактивне опромінення), так і вторинних (переживання дорослих та повсюдна негативна інформація) чинників травматизації, та змушені будувати своє життя за умов тривалої екологічної катастрофи. Наразі необхідним є впровадження у суспільну свідомість та практику оптимально-адаптивних програм та моделей поведінки для потерпілого населення, на відміну від існуючих астено-депресивних або агресивно-конфліктних стратегій виживання, що були характерними для первинних посткатастрофних етапів.

У розділі II **“Оцінка змін у якості та способі життя населення, яке проживає на “чистих” та радіаційно забруднених територіях”** подано загальну організаційну схему емпіричної частини дослідження та описано теоретичну модель категорії “спосіб життя” в соціально-психологічному аспекті; вказано особливості побудови емпіричної системи об’єктивних показників якості життя та їх порівняльну характеристику на “чистих” і радіаційно забруднених територіях; представлено аналіз суб’єктивних оцінок зміни якості життя серед населення чистих та постраждалих районів із співвіднесенням їх із значеннями об’єктивних показників.

Проведений аналіз дозволив побудувати робочу соціально-психологічну модель оцінки якості життя індивіда та спільноти. Розробляючи дану модель, ми виходили з того, що така оцінка є одним з різновидів експертизи і тому має будуватися як порівняльна оцінка. Підґрунтям для порівняння можуть слугувати три фактори. По-перше, це деякий встановлений стандарт якості життя, який використовується переважно у міжнародних соціально-економічних оцінках; по-друге, це міжрегіональні відмінності; по-третє, це відмінності, які виникають на одній і тій самій території або у спільноті з плином часу. Враховуючи специфіку

постчорнобильської ситуації, первиною основою для оцінки якості життя ми обрали часовий показник змін, а міжрегіональний чинник слугував показником об'єктивності оцінювання.

Отже, ми вважаємо, що в ситуації розгортання екологічної катастрофи оцінка якості життя має здійснюватись як оцінка змін об'єктивних умов та соціально-психологічних характеристик життєдіяльності людей на постраждалих територіях. На основі такого розуміння нами була розроблена дослідницька модель, що складається з 4 компонентів: 1) об'єктивних показників змін умов життєдіяльності; 2) суб'єктивних показників сприйняття змін, що відбулися; 3) соціально-психологічних характеристик способу життя; 4) індивідуально-психологічних характеристик ставлення до життя.

Програма емпіричної частини дослідження складалася з 4 етапів:

На *першому* етапі вирішувалась задача визначення об'єктивних змін у характеристиках якості життя спільноти за останні 15 років та збір емпіричних даних. На основі аналізу соціологічних підходів було визначено перелік показників способу та якості життя (близько 150 емпіричних показників, які було угруповано у 6 узагальнених), за якими було зібрано первинну інформацію в Чернігівському обласному управлінні статистики.

На *другому* етапі вирішувалась задача отримання суб'єктивних оцінок змін у якості життя населення за останні 10-15 років на територіях його постійного проживання, що здійснювалося за допомогою спеціально створеної анкети-опитувальника. Зіставлення оцінок респондентів із значеннями об'єктивних показників дозволило виявити рівень та якість їх адекватності чи неадекватності.

На *третьому* етапі вирішувалась задача аналізу загальних соціально-психологічних характеристик способу життя за векторною моделлю Ю.М.Швалба.

На *четвертому* етапі за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик вирішувалась задача порівняльної характеристики індивідуально-психологічних властивостей населення забруднених та чистих територій.

Порівняльна оцінка здійснювалась на базі зіставлення даних щодо постраждалих та "чистих" регіонів Чернігівської області (по 7 районів).

У ході дослідження нами було отримано дані, які дозволяють стверджувати безумовну наявність як змін в умовах життєдіяльності людей, так і суттєвих відмінностей у об'єктивних показниках соціально-економічної та екологічної сфер чистих та забруднених районів (при узагальненні емпіричних даних показники змін були уніфіковані за умовною 100-бальною шкалою). У таблиці 1 наведено дані, що характеризують зміни у об'єктивних умовах життя, які відбулися протягом 15 років.

**Зміни об'єктивних показників якості життя у період 1986-2001 років
(за умовною 100-бальною шкалою)**

Групи показників	Забруднені райони	Чисті райони
1. Демографічні показники	- 2,06	- 9,97
2. Інфраструктура:		
2.1. Комунікації	+ 31,6	+ 84,85
2.2. Освітні та соціокультурні заклади	- 20	- 7,35
2.3. Медичні заклади	- 4,43	- 5,81
2.4. Побутові послуги	+ 27,7	+ 45,3
3. Рівень освіти	+ 3,33	- 5,45
4. Житлові умови	+ 6,61	+ 2,41
5. Природні ресурси	+ 27,26	+ 35,82
6. Економічні показники	- 8,1	- 2,08
У середньому за групами показників	+ 6,88	+ 15,3

Наведені в таблиці 1 дані свідчать, що всі сфери життєдіяльності людей зазнали тих чи інших змін, але їх інтенсивність та напрямок значно відрізняються на забруднених та чистих територіях. Причому, об'єктивно якість життя покращилася за такими параметрами: комунальне господарство та телефонізація; побутові послуги; житлові умови та природні ресурси. Позитивні зміни у вищезазначених сферах життєдіяльності, окрім житлових умов, наявні і в чистих, і в забруднених районах, але темпи зростання в чистих регіонах є в 2,2 рази більшими, порівняно із забрудненими територіями області. Зниження якості життя відмічається у сферах: економіки і освітніх та соціокультурних закладів, за якими забруднені регіони значно поступаються чистим. У чистих районах області об'єктивно якість життя покращилася за параметрами: комунальне господарство та телефонізація; побутові послуги; природні ресурси. Зниження якості життя відмічається в сферах: демографії; освіти та закладів соціокультурного спрямування, медицини та рівня освіченості населення. За відповідними показниками чисті регіони впевнено програють радіаційно забрудненим (окрім показників, що стосуються сфери освітніх та соціокультурних закладів).

На другому етапі дослідження ми мали на меті отримання суб'єктивних оцінок зміни якості життя населенням чистих та радіаційно забруднених регіонів Чернігівської області. Загальний обсяг вибірки склав 280 осіб. Вибірка врівноважена за статтю та місцем проживання на забруднених або чистих регіонах. Серед них: мешканців забруднених районів – 70 чоловіків та 70 жінок; мешканців чистих районів – 70 чоловіків та 70 жінок. До вибірки увійшли студенти 2-го-4-го курсів факультетів початкового навчання та фізичного виховання Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Згідно із складеним тезаурусом соціальних показників якості життя ми розробили анкету для студентів з метою отримання суб'єктивної оцінки змін, що відбулися. На відміну від класичних соціально-психологічних досліджень, нас цікавили не самі по собі відповіді респондентів, тобто не сама думка (уявлення) респондентів, а ступінь відповідності цієї думки об'єктивній картині змін в умовах життєдіяльності, яка була зафіксована на попередньому етапі дослідження. У таблиці 2 наведено порівняльні дані з об'єктивної та суб'єктивної оцінки змін, що відбулися.

Таблиця 2

**Об'єктивні та суб'єктивні оцінки змін показників якості життя
(за умовною 100-бальною шкалою)**

Групи показників	Забруднені райони		Чисті райони	
	Об'єктивні зміни	Суб'єктивна оцінка	Об'єктивні зміни	Суб'єктивна оцінка
Демографічні показники	- 2,06	Погіршилися значно і дуже значно	- 9,97	Погіршилися не дуже значно
Інфраструктура	+ 8,72	Покращилися та значно покращилися	+ 29,24	Покращилися, не дуже значно покращилися
Рівень освіти	+3,3	Погіршився не дуже значно	- 5,45	Значно покращився
Житлові умови	+ 6,61	Покращилися значно та дуже значно	+ 2,41	Погіршилися не дуже значно
Природні ресурси	+ 27,26	Не змінилися	+ 35,82	Покращилися, не дуже значно покращилися
Економічні показники	- 8,1	Погіршилися не значно, не змінилися	-2,08	Покращилися, не дуже значно покращилися

Отримані у ході дослідження дані свідчать, що майже за всіма показниками якості життя у респондентів склалися переважно неадекватні уявлення про динаміку їх змін. Але при цьому треба враховувати, що рівень неадекватності всередині кожної групи респондентів та за різними показниками коливається у досить широких межах. Тому ми запровадили показник *рівня адекватності*, де за критерій адекватності було обрано збіг оцінок респондентів із об'єктивними значеннями певного показника за напрямком та за інтервалом значень.

Виявилось, що на забруднених територіях чоловіки рівною мірою (по 50%) демонструють як адекватність, так і неадекватність сприйняття змін. Жінки демонструють більш високий рівень адекватності – майже 60%. На чистих територіях

картина протилежна – високий рівень адекватності демонструють 59% чоловіків і тільки 42% жінок. При цьому треба враховувати модальність (напрямок) тієї неадекватності, що виникає як суб’єктивне відображення об’єктивної тенденції змін, що відбулися. Тому низький рівень адекватності (неадекватність) за якісним спрямуванням можна розділити на *позитивно спрямовану* (при суб’єктивному перевищенні оцінок змін ситуації) та *негативно орієнтовану неадекватність* (при суб’єктивному зниженні оцінок ситуації). За цим критерієм було отримано чітку розбіжність між групами респондентів (див. табл. 3).

Таблиця 3

Модальність неадекватності (у %)

Модальність	Забруднені території		Чисті території	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Позитивно орієнтована неадекватність	56	61	39	27
Негативно орієнтована неадекватність	44	39	61	73

Як видно з таблиці 3, молодь, яка мешкає на чистих територіях, значно більшою мірою налаштована на негативне сприйняття умов існування, ніж молодь із радіаційно забруднених регіонів. При цьому, негативно орієнтована неадекватність переважає у жінок: тобто вони схильні до сприйняття змін як негативних, а життя як такого, що погіршується. Мешканці ж постраждалих територій, навпаки, демонструють позитивно орієнтовану неадекватність: і юнаки, і дівчата схильні оцінювати зміни як позитивні навіть тоді, коли реальні умови життєдіяльності погіршуються. Таку ситуацію в цілому можна визначити як “феномен парадоксальної неадекватності”. Причиною такого парадоксального розподілу думок за шкалою оптимізму–песимізму (або ж позитивної–негативної орієнтації) є, з одного боку, психологічний захист від негативної інформації у мешканців забруднених територій та, з іншого боку, недовіра до позитивної інформації у мешканців прилеглих, формально “чистих” територій через їх впевненість, що вони також є постраждалими, але їх обманюють (державна, адміністрація, ЗМІ тощо). Таким чином, проблема неадекватності частково є радіаційно-екологічною проблемою встановлення меж забруднених територій, але більшою мірою вона є проблемою інформаційного простору, зокрема, Чернігівської області.

Спираючись на концепцію соціально-психологічного простору способу життя (Ю.М.Швалб), ми присвятили окрему частину розробленого інструментарію з’ясуванню оцінок змін способу життя серед населення чистих і радіаційно забруднених територій. Перший блок запитань пов’язаний з різними аспектами оцінки респондентами якості власного життя та того способу життя,

який склався після Чорнобильської катастрофи. Загальна оцінка життя в цілому за параметрами якості сьогоденної ситуації та наявності життєвих перспектив представлена в таблиці 4.

Таблиця 4

Загальна оцінка життя та життєвих перспектив (у %)

Оцінка життя в цілому	Результати всієї вибірки	Забруднені території		Чисті території	
		Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Життя налагоджене, і є хороші перспективи	10,7	17,1	10,6	8,8	6,3
Життя відносно налагоджене, але немає особливих перспектив	36,8	33,3	43,4	17,4	52,0
Життя не дуже гарне та незрозуміло, як жити далі	15,3	15,7	10,6	27,4	7,7
Життя погане і краще не буде	5,7	8,6	6,3	4,5	3,4
Життя зараз погане, але я вірю, що буде краще	31,6	24,3	29,2	41,7	30,6

Дані таблиці 4 показують, що позитивна оцінка життя притаманна приблизно рівною мірою мешканцям як забруднених, так і чистих територій (розбіжності статистично не достовірні). Основні відмінності стосуються оцінки життєвих перспектив. Найбільший песимізм демонструють жінки, особливо з чистих територій, а найбільший рівень оптимізму демонструють чоловіки з чистих територій (розбіжності достовірні на рівні $p < 0,01$). Тобто можна говорити про вплив постійного місця проживання на оцінку якості життя та рівень оптимізму опитаних.

Важливим чинником у суб'єктивній оцінці життя є самопочуття людини. Отож, оцінюючи стан свого здоров'я, переважна більшість опитаних вважають себе відносно здоровими (70%). Проте наявні суттєві відмінності у суб'єктивному відчутті здоров'я серед чоловіків та жінок як чистих, так і постраждалих районів. Традиційно жінки почувають себе більш хворими, порівняно з чоловіками, але місце проживання, за результатами опитування, не впливає на відчуття себе більш здоровим чи хворим: не виявлено значущих відмінностей як серед чоловіків з обох порівнюваних зон, так і серед жінок. Інші дані отримані при оцінці змін у стані здоров'я протягом останніх 10 років (див. табл. 5).

Таблиця 5

Оцінки змін у стані здоров'я протягом останніх 10 років (у %)

Зміни у стані здоров'я за останні 10 років	Результати всієї вибірки	Забруднені території		Чисті території	
		Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Стан здоров'я різко погіршився	6,79	1,43	10	2,86	12,86
Стан здоров'я погіршився, але не значно	45,36	28,57	52,86	32,86	67,14
Стан здоров'я дещо покращився	19,64	30	17,14	24,29	7,14

Стан здоров'я значно покращився	2,5	7,14	0	2,86	0
Без змін, задовільний	22,5	30	17,14	32,86	10
Без змін, незадовільний	2,14	1,43	2,86	1,43	2,86

Як видно з таблиці 5, 45% опитаних відмічають незначне погіршення стану здоров'я і тільки близько 20% респондентів – його покращення. Задоволений своїм станом здоров'я кожен п'ятий студент (хоча відчують себе відносно здоровими майже 80%). Знову ж таки вдвічі більше жінок відчують погіршення стану здоров'я, порівняно з чоловіками, як на чистих, так і на забруднених територіях. Відмінності є статистично достовірними ($r = 0,58$; $p < 0,05$). Як це не парадоксально, але більше жителів із постраждалих територій вказують на покращення стану свого здоров'я, порівняно із населенням чистих районів.

Другий блок запитань мав на меті з'ясування суб'єктивної оцінки різних факторів ризику, в тому числі пов'язаних із наслідками Чорнобильської катастрофи. У суб'єктивному просторі особистості фактори ризику пов'язані з переживанням почуття страху і можливості постраждати від впливу даного фактора. У попередніх дослідженнях психологами було виділено 12 основних факторів ризику, характерних для чорнобильських регіонів. Отримані дані показують, що абсолютно переважним фактором ризику для чоловіків і жінок є фактор "хвороби": або своєї власної, або родичів (42% і 70% відповідно). При цьому можливими хворобами та смертю рідних студенти стурбовані набагато більше, ніж своїми власними. Третім за значущістю фактором є захворювання на СНІД. У чоловіків цей страх виражений сильніше, ніж у жінок (45% та 36% відповідно). Істотною особливістю цього фактору є те, що значною мірою він залежить від власного способу життя, хоча існує досить високий ступінь імовірності випадкового зараження СНІДом, однак у понад 90% випадків зараження є наслідком активних дій самого суб'єкта. Тому ми можемо говорити, що основними джерелами страху для наших респондентів є їх власний спосіб життя. Взагалі-то страх хвороби та смерті є зовсім не характерним для юнацького віку. Очевидно, такий високий відсоток страху захворювання безпосередньо пов'язаний з наслідками Чорнобильської аварії. Непрямим підтвердженням такої думки є досить високий відсоток опитаних, які переживають страхи, пов'язані з можливістю аварій на атомних станціях і, зокрема, повторної аварії на ЧАЕС (від 19% до 27%). Також досить велика кількість студентів переживають через можливу бідність та зубожіння. Відсутність визначеної життєвої позиції та реальних, чітко окреслених перспектив примушують молодих людей сумніватися у своїй здатності влаштувати власне життя. Жінки з постраждалих територій більше бояться безробіття, порівняно з жінками з чистих районів (19% та 7% відповідно). Населення чистих регіонів (31%) більше побоюються залежності від алкоголю та наркотиків, а серед жителів забруднених територій таких – 18%.

Серед об'єктивних факторів ризику на чорнобильських територіях значне

місце займає екологічний фактор. Загальна оцінка екологічної ситуації в регіоні представлена в таблиці 6.

Таблиця 6

Оцінки екологічної ситуації в області (у %)

Оцінка екологічної ситуації	Результати всієї вибірки	Забруднені території		Чисті території	
		Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Цілком сприятлива	1,79	4,29	0	2,86	0
Задовільна	28,93	34,29	18,57	35,71	27,14
Не дуже сприятлива	55,36	48,57	55,71	54,29	62,86
Дуже небезпечна	13,93	12,86	25,71	7,14	10

Ми бачимо, що переважна більшість населення оцінює екологічну ситуацію як не дуже сприятливу (55,4%) та задовільну (29%). Дуже небезпечною її вважають 14% опитаних. Причому жінки більше за чоловіків на забруднених територіях вбачають небезпеку саме в екологічній ситуації в області (81,4% та 61,4% відповідно). Варто відмітити, що на оцінку екологічної ситуації має деякий вплив місце проживання респонденток. Жінки із забруднених територій більш песимістичні, порівняно з населенням чистих районів. Дуже небезпечною вважають екологічну ситуацію 25,7% перших, і лише 10% – останніх. Аналізуючи оцінку змін екологічної ситуації в області протягом останніх 10 років, ми спостерігаємо подібну тенденцію. Дуже високий відсоток респондентів ($\approx 87\%$) відмічають погіршення та незадовільний стан екологічної ситуації на Чернігівщині. І головним чинником такого становища визнається саме радіаційне забруднення. Отримано невелику кількість відповідей про покращення екологічної ситуації (13%), причому різняться вони за гендерною ознакою – чоловіки дали вдвічі більше позитивних відповідей, порівняно з жінками.

Таким чином, ми можемо чітко відстежити негативний вплив кризових явищ, якими, безумовно, є наслідки Чорнобильської катастрофи, не просто на зміни в напрямку погіршення якості життя спільнот, а на спосіб життя людей в цілому. У психологічному відношенні цей негативний внесок виявляється у розпаді або неможливості здійснення життєдіяльності за старими сталими правилами, тобто фактично у неможливості організації власної життєдіяльності відповідно до сталих традиційних норм та засобів за відсутності уявлень щодо наявності нових адекватних правил.

У розділі III **“Психологічні властивості населення, яке проживає на “чистих” та радіаційно забруднених територіях”** наведено результати психодіагностичного обстеження груп досліджуваних; проведено порівняльний аналіз психологічних характеристик мешканців забруднених та чистих територій; запропоновано обґрунтування концепції та методів розвивальної інформаційної програми **“Оптимізація способу та якості життя населення, постраждалого від**

екологічних катастроф”.

У тестуванні брали участь чоловіки та жінки, які постійно проживають на радіаційно забруднених територіях (по 60 осіб відповідно); а також чоловіки та жінки, які постійно проживають на чистих територіях області (по 60 осіб відповідно).

За методикою Ч.Д.Спілбергера–Ю.Л.Ханіна було отримано такі дані. Рівень реактивної (ситуативної) тривожності значимо розрізняється за гендерною ознакою тільки на забруднених територіях – жінки є більш тривожними порівняно з чоловіками. У жіночій половини вибірки не виявлено впливу територіального чинника, тоді як чоловіча група досліджуваних продемонструвала суттєві та достовірні відмінності – чоловіки з чистих районів більш тривожні, порівняно з відповідною категорією на постраждалих територіях.

Рівень особистісної тривожності вірогідно розрізняється за гендерною ознакою і на чистих, і на постраждалих територіях, але тенденція простежується аналогічна в обох зонах – чоловіки менше переймаються різноманітними проблемами і виявляються стійкішими у своїх реакціях, порівняно з жінками. За територіальною ознакою жіноча половина вибірки не відрізняється, а от чоловіча, як і у випадку з рівнем ситуативної тривоги, так і з виявленим рівнем особистісної демонструє значні відмінності, причому знову не на користь чоловіків з чистих районів області. Кількість респондентів чоловіків з чистих територій вчетверо перевищує чисельність високо-тривожних на постраждалих територіях.

Виявлені відмінності, на нашу думку, аж ніяк не свідчать про оптимізацію психічного стану населення області, а, скоріше за все, є красномовним підтвердженням факту розповсюдження серед жителів постраждалих територій механізмів психологічного захисту.

Всі групи досліджуваних виявили низький рівень загальної інтернальності (середнє значення $I_z = 4,27$ бала), тобто переважно екстернальний локус суб'єктивного контролю, зокрема, за наступними шкалами: в сфері невдач ($I_n = 4,09$); у сфері виробничих стосунків ($I_v = 4,5$); у сфері сімейних стосунків ($I_s = 5,13$). Тільки галузь досягнень для студентства є максимально наближеною до норми ($I_d = 5,51$). А найбільш значущими в особистісному плані для наших респондентів стали міжособистісні стосунки та стан здоров'я і хвороби. Саме за цими шкалами респонденти демонструють свою інтернальність.

За результатами аналізу малюнквого тесту “Неіснуюча тварина” було отримано дані, які дають додаткову значущу інформацію про особистісні якості піддослідних. В першу чергу, треба відмітити, що підтвердились дані про характер розподілу респондентів за рівнем тривожності. Значущі розбіжності між мешканцями забруднених та чистих територій було виявлено за типом агресивності. На забруднених територіях і чоловіки, і жінки значно більшою мірою

проявили схильність до підвищеної спонтанної агресивності, ніж мешканці чистих регіонів. Те ж саме стосується і виявів захисної агресії. Проте мешканці чистих територій значно переважають у помірній та потаємній агресивності.

Застосований комплекс психодіагностичних методик дав змогу виявити ряд суттєвих відмінностей в індивідуально-типологічних властивостях порівнюваних категорій досліджуваних, які можна представити цілісними описовими характеристиками, побудувавши так звані групові профілі. Проте отримані в дослідженні дані дозволяють стверджувати, що виявлені психологічні особливості мешканців радіозабруднених та чистих територій є наслідком зафіксованих змін у якості та способі життя населення. З цього випливає важливий методологічний висновок, що корекцію психологічних станів необхідно розпочинати з роботи по підвищенню адекватності сприйняття змін в умовах життєдіяльності та формування позитивних моделей поведінки, відповідних вимогам, які висуває розгортання екологічної катастрофи.

Характер та особливості змін в якості та способі життя населення, які перебувають під впливом стресогенних та інших чинників екологічних катастроф, не в останню чергу залежать від рівня поінформованості та суб'єктивної значущості отриманої інформації для членів локальної кризової спільноти. Тому виявляється принципово можливим подолання криз в локальних спільнотах через побудову й розповсюдження моделей та стратегій життєдіяльності людей, адекватних новим умовам життя, через розробку та впровадження цілісної та цілеспрямованої системи інформаційного забезпечення та супроводу населення. У рамках цього загального завдання нами було розроблено інформаційно-розвивальну програму для студентів “Оптимізація образу та якості життя населення, постраждалого від екологічних катастроф”. Спецкурс призначений для вищих і середніх закладів освіти педагогічного та управлінського профілю. Навчальний курс складається з 10 лекційних занять.

Основними структурними компонентами інформаційно-розвивальної програми виступають: об'єкт інформаційного впливу; зміст інформаційного впливу; методи інформаційного впливу. За структурою програма побудована як навчальний спецкурс, що складається з теоретичних занять, базою та обґрунтуванням яких стали принципи “розвивального навчання”, а основною формою – лекції з елементами бесіди, дискусії, інтенсивного зворотного зв'язку, “мозкового штурму”, консультації, “прес-конференції”, підготовка до якої здійснюється самостійно на основі роздавального матеріалу та додаткової літератури. Запропонована програма інформаційної підтримки сприяє подоланню високого рівня неадекватності, особливо негативно орієнтованої, а також дозволяє здійснити виховний вплив на учнів та студентів освітніх закладів, реабілітуючи їх певною мірою від наслідків екологічних катастроф.

ВИСНОВКИ

1. Віддалені наслідки аварії на ЧАЕС як екологічної катастрофи спричинюють значні зміни у середовищі існування окремої людини та спільнот і потребують формування нових моделей поведінки та ставлення особистості до себе і умов існування, тобто певною мірою визначають об'єктивні й суб'єктивні зміни у способі та якості життя. У ситуації розгортання екологічної катастрофи оцінка якості життя має здійснюватись як оцінка змін об'єктивних умов та соціально-психологічних характеристик життєдіяльності людей на постраждалих територіях. Теоретична модель психологічного дослідження якості та способу життя складається з 4 компонентів: 1) об'єктивних показників змін умов життєдіяльності; 2) суб'єктивних показників сприйняття змін, що відбулися; 3) соціально-психологічних характеристик способу життя; 4) індивідуально-психологічних характеристик ставлення до життя.

2. У ситуації розгортання радіоекологічної катастрофи об'єктивні умови життєдіяльності населення постраждалих регіонів та прилеглих до них формально "чистих" регіонів змінюються переважно у позитивному напрямку, хоча для чистих територій темпи позитивних змін у двічі вищі. При цьому серед молоді як забруднених, так і чистих територій сформувався низький рівень адекватності сприйняття цих змін. При розгляді порушень вказаної адекватності враховувався не тільки її рівень, але й напрямок (модальність) відхилень. Позитивно орієнтована неадекватність задає завищену суб'єктивну оцінку якості життя та тих змін, що відбулися в об'єктивних умовах життєдіяльності. Негативно орієнтована неадекватність показує заниження оцінки якості життя.

3. Молодь, яка мешкає на чистих територіях, значно більшою мірою налаштована на негативне сприйняття умов існування, а мешканці постраждалих територій, навпаки, демонструють позитивно орієнтовану неадекватність і схильні оцінювати зміни як позитивні навіть тоді, коли реальні умови життєдіяльності погіршуються. Таку ситуацію в цілому можна визначити як феномен "парадоксальної неадекватності". Особливо гостро цей феномен виявився у ставленні молоді до себе та до свого життя за такими параметрами, як: оцінка життєвих перспектив; оцінка можливостей життєвих досягнень; суб'єктивна оцінка змін у стані здоров'я; життєві страхи та ризики.

Причинами виникнення цього феномену є, з одного боку, психологічний захист від негативної інформації у мешканців забруднених територій та, з іншого боку, недовіра до позитивної інформації у мешканців прилеглих, формально "чистих" територій через їх впевненість, що вони також є постраждалими, але їх обманюють (держава, адміністрація, ЗМІ тощо).

4. Зміни в способі життя в умовах радіоекологічної катастрофи призвели до виникнення стійких індивідуально-психологічних особливостей серед молоді,

мешканців як забруднених, так і чистих територій. Жителі “чистих” районів області є більш інтернальними та менш агресивними, але й більш тривожними. Мешканці постраждалих територій виявляють вищу демонстративність та екстернальність з одночасною астенізацією емоцій і поведінки. Значні розбіжності виявлено за гендерною ознакою: жінки, незалежно від території проживання, відрізняються дуже високим рівнем особистісної тривожності та агресивності.

5. Корекцію психологічних станів та ставлення постраждалих до себе та власного життя бажано розпочинати з роботи по підвищенню адекватності сприйняття змін в умовах життєдіяльності та формування позитивних моделей поведінки, відповідних вимогам, що висуває довготривала радіоекологічна катастрофа. Рівень поінформованості членів локальної кризової спільноти та суб’єктивної значущості отримуваної інформації є одним з провідних чинників у процесі формування сталого способу життя. Програма інформаційної підтримки осіб, які потерпають від екологічної катастрофи і виявляють дезадаптацію, має бути спрямована на підвищення рівня адекватності у сприйнятті змін в умовах життєдіяльності та сприяти позитивним змінам у ставленні до себе й до цінностей свого життя. Вона має також відповідати принципам цілісності, системності і цілеспрямованості інформаційного забезпечення та супроводу населення.

6. Подальші перспективи ми вбачаємо у необхідності дослідження особливостей адаптації та формування конструктивних моделей поведінки серед членів цілих кризових спільнот, а також у розробці комплексних інформаційних технологій як психологічної умови подолання феномену “жертви” та явища “стигматизації”, широко розповсюджених та вкорінених у свідомості жителів постраждалих від катастроф регіонів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Кузьменко Є.М. Соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. Випуск 10. Серія: педагогічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – № 10. – С. 52-54.

2. Кузьменко Є.М. До проблеми визначення впливу екологічних катастроф на життєдіяльність людини // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – Київ: 2003. – Т. V, ч. 1. – С. 137-145.

3. Кузьменко Є.М. Особливості побудови системи соціально-психологічних показників способу життя // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН

України / За ред. Максименка С.Д. – Київ: 2003. – Т. V, ч. 3. – С. 162-171.

4. Кузьменко Є.М. Екологічні катастрофи та зміни способу життя – окремі аспекти проблеми // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 27-28 березня 2003 р.; У 5-ти т. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Т. 3. – С. 106-108.

5. Кузьменко Є.М. Співвідношення об'єктивних і суб'єктивних показників образу життя // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2003. – Т. 7, ч. 1. – С. 217-224.

6. Кузьменко Є.М. Гендерні відмінності у оцінці способу життя серед населення чистих та радіаційно забруднених територій // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11-13 грудня 2003 р.). – К.: ПЦ “Фоліант”, 2003. – С. 53-55.

7. Кузьменко Є.М. Порівняльний аналіз суб'єктивних оцінок способу життя населенням “чистих” і радіаційно забруднених територій // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 21. Серія: психологічні науки: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЧДПУ, 2003. – № 21. – С. 112-115.

8. Кузьменко Є.М. Особливості індивідуально-психологічних характеристик населення, що проживає на “чистих” та радіаційно забруднених територіях Чернігівщини // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2003. – Т. 7, ч. 2. – С. 80-89.

9. Кузьменко Є.М. Суб'єктивна оцінка якості та умов життєдіяльності населенням “чистих” та радіаційно забруднених районів // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2004. – Т. 7, вип. 3. – С. 121-124.

АНОТАЦІЇ

Кузьменко Є.М. Особливості ставлення до себе й до життя людей, які пережили екологічні катастрофи. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Київ, 2005.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей ставлення до себе та до власних способу і якості життя людей, які пережили екологічні катастрофи. Розглянуто загальні питання надзвичайних ситуацій, їх основні види та особливості; визначено структуру Чорнобильської аварії як надзвичайної ситуації та екологічної катастрофи; показано стресогенність екологічної катастрофи як

привід для зміни способу життя.

Запропоновано теоретичну модель категорії “спосіб життя” в соціально-психологічному аспекті. Вказано особливості побудови системи об'єктивних показників якості життя, та представлена їх порівняльна характеристика на чистих і радіаційно забруднених територіях. Проведено аналіз суб'єктивних оцінок зміни якості життя серед населення чистих та постраждалих районів, із співвіднесенням їх із значеннями об'єктивних показників, і порівняльний аналіз соціально-психологічних характеристик способу життя.

Розроблено інформаційну програму "Оптимізація способу та якості життя населення, постраждалого від екологічних катастроф".

Ключові слова: екологічна катастрофа, поставарійна ситуація, “чисті” та радіаційно забруднені райони, спосіб та якість життя, об'єктивні показники, суб'єктивні оцінки, адекватність оцінок, позитивно і негативно спрямована неадекватність, феномен "парадоксальної неадекватності".

Кузьменко Е.Н. Особенности отношения к себе и к жизни людей, переживших экологические катастрофы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины, Киев, 2005.

Диссертация посвящена исследованию особенностей отношения к себе и к собственным образу и качеству жизни людей, переживших экологические катастрофы. Рассмотрены общие вопросы чрезвычайных ситуаций, их основные виды и особенности; определена структура Чернобыльской аварии как чрезвычайной ситуации и экологической катастрофы; показана стрессогенность экологической катастрофы как причина изменения образа жизни.

Описана теоретическая модель категории “образ жизни” в социально-психологическом аспекте. Модель включает четыре структурных компонента: объективные характеристики качества жизни; субъективную оценку изменений условий жизни за определенный отрезок времени; общественные нормы и традиции в организации жизнедеятельности; отношение личности к собственному “Я”. Определены особенности построения системы объективных показателей качества жизни и представлена их сравнительная характеристика на “чистых” и радиационно загрязненных территориях. Наибольшим изменениям в загрязненных районах области подверглись: сфера инфраструктуры, образовательные и социокультурные учреждения, предприятия бытового обслуживания; сфера жилищного комплекса; природные ресурсы; экономические показатели. Снижение качества жизни отмечается в сферах: экономики, образовательных и социокультурных учреждений, по которым загрязненные регионы значительно уступают чистым. Наибольшим изменениям в чистых

районах области подверглись: демографические показатели; сфера инфраструктуры, образовательные и социокультурные учреждения, медицинские учреждения, предприятия бытового обслуживания; уровень образования; природные ресурсы. Снижение качества жизни отмечается в сферах: демографии; образования и учреждений социокультурного направления, медицины и уровня образованности населения.

Представлен анализ субъективных оценок изменения качества жизни среди населения чистых и пострадавших районов с соотнесением их со значениями объективных показателей. Разработан показатель уровня адекватности. Низкий уровень адекватности понимается как неадекватность, которую по качественному направлению следует подразделить на положительно направленную (при субъективном завышении оценок ситуации, которая реально ухудшается) и отрицательно ориентированную неадекватность (при субъективном снижении оценок ситуации, которая реально улучшается). Наименьшую адекватность проявили женщины, проживающие на чистых территориях; при этом у них преобладает отрицательно ориентированная неадекватность. Отрицательно ориентированных жителей в чистых районах больше, чем на пострадавших территориях. Причиной такого парадоксального распределения является то, что люди ощущают себя пострадавшими, хотя проживают на формально "чистых" территориях. Вследствие недостаточного внимания к ним со стороны государства у них формируется отрицательно направленная неадекватность.

К тому же, в целом, в оценке жизненных условий, определяющих качество жизни, население и чистых, и загрязненных территорий демонстрирует неадекватность. Проблема неадекватности является частично радиационной проблемой установления границ загрязнения, но в большей мере – проблемой информационного пространства, в частности, Черниговской области. То есть общей социально-психологической проблемой, требующей немедленного решения в контексте преодоления сформированных под ее влиянием "комплекса жертвы", пассивности, астенизации и ярко выраженного феномена иждивенчества.

Проведен сравнительный анализ социально-психологических характеристик образа жизни. Приведены результаты психодиагностического обследования групп испытуемых. Предложена информационная программа "Оптимизация способа и качества жизни населения, пострадавшего от экологических катастроф".

Ключевые слова: экологическая катастрофа, поставарийная ситуация, "чистые" и радиационно загрязнённые районы, образ и качество жизни, объективные показатели, субъективные оценки, адекватность оценок, положительно и отрицательно направленная неадекватность, феномен "парадоксальной неадекватности".

Kuzmenko Y.M. Features of attitude to him/herself and to life of the people who survived eco-catastrophe. – Manuscript.

Dissertation for Candidate degree in Psychological sciences in speciality 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology. – G.S.Kostiuk Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2005.

The dissertation is devoted to research of features of attitude to him/herself and to the own mode and quality of life of the people who survived eco-catastrophe. The general problems of extraordinary situations, their main kinds and features are reviewed; the frame of Chernobyl accident as an extraordinary situation and an eco-catastrophe is determined; the stressful influencing of the eco-catastrophe is shown to be a cause for change in a mode of life.

The idealized model of a category “a mode of life” in the social-psychological aspect is offered. The features of the building of a system of objective indexes of quality of life are indicated, and their comparative characteristic in the clean and radiation contaminated terrains is submitted. The analysis of subjective estimations of changes in quality of life among the population of clean and damaged regions, with correlating them with values of objective indexes, and the comparative analysis of the social-psychological characteristics of a mode of life are conducted.

The news program " Optimization of a mode and quality of life of the population damaged from eco-catastrophes " has been designed.

Key words: eco-catastrophe, post-catastrophically situation, "clean" and radiation contaminated regions, mode and quality of life, objective indexes, subjective estimations, adequacy of estimations, positively and negatively directed unadequacy, phenomenon "of a paradoxical unadequacy".

Підписано до друку 21.04.2005 р. Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 83.

“Видавництво “Науковий світ””®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 504.
200-87-13, 200-87-15, 8-050-525-88-77